

אוניברסיטת תל אביב
הפקולטה למדעי-הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטין
בית הספר למדעי היהדות וארכאולוגיה ע"ש חיים רוזנברג

מתרבות כתב-היד לתרבות הדפוס התלמוד הירושלמי מהדורת ויניציאה רפ"ג

חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה

מאת
יעקב צ' מאיר

הוגש לסנאט של אוניברסיטת תל אביב

אוגוסט 2018

אלול תשע"ח

עבודה זו נכתבה בהנחייתם של פרופ' אלחנן ריינר וד"ר מעוז כהנא

מודעה רבה לאוריתא

זכיתי לשני מנחים, תלמידי חכמים מן המעלה הראשונה, אלחנן ריינר ומעוז כהנא. דלתם היתה תמיד פתוחה לפני לדברי תורה, לשיחת חולין ולעצה טובה, ברוח ובחומר. מהם למדתי יושר סברה ואת כוחה של האפכא מסתברא. מורי שלמה נאה פתח לי תחילה וגם האיר עיני במשנתי.

מורים, חברים ותלמידים רבים קראו חלקים שונים מן העבודה ותרמו לי רבות מכשרונם, מידיעותיהם ומעצתם הטובה: אליצור בר אשר סיגל, שנהב ברטוב, קדם גולדן, אליצור גלוק, תיאודור דונקלגרין, יהונתן ורדי, עודד כהן, הלל מאל, חנן מזא"ה, תמרה מרזל, ורד נעם, אורי ספרא, יקיר פז, ישי רוזן צבי, אריה אברהם שלוסברג, אלי שטרן, אלעד שלזינגר ואסף תמרי. במהלך הכתיבה נעזרתי בכלים שבאתר "מאגרי מידע לתלמוד הירושלמי". אלי פישר סייע בידי בתרגום נאמן לאנגלית ואביעד שטיר עבר והגיה את תרגומי מלטינית ומאיטלקית. ברכות על ראשיכם.

במהלך העבודה נעזרתי בשירותיהן של מספר ספריות: הספרייה הלאומית בירושלים, הספרייה האפוסטולית בקריית הוטיקן, הספרייה הפלאטינית בפרמה, ספריית אוניברסיטת ליידן והספרייה הבריטית בלונדון. אני מודה לאנשי הצוות של ספריות אלו ולאוניברסיטת תל אביב ומכון ליאו בק שאיפשרו לי להגיע אליהן.

עבודה זו נתמכה על ידי קרן המלגות ע"ש נתן רוטנשטרייך של המועצה להשכלה גבוהה. מכון ליאו בק, בו זכיתי להיות חבר תכנית העמיתים לשנת 2015-2016. אוניברסיטת תל אביב, שבחרה בי לקבל את מלגת "ארנולד" ואת פרס "יניב", קרן הזיכרון בניו יורק, מרכז "דעת המקום" ומרכז זלמן שז"ר בירושלים, שהעניק לי את פרס יעקב כ"ץ לשנת תשע"ו.

תקציר

מחקר זה הוא חלק מן התחום המתפתח של תולדות הספר והוא עוסק ברגע המעבר של ספרות התלמוד מתרבות כתבי היד לתרבות הדפוס; בעיקר מתמקד המחקר בשינויים שעברו דימויי הידע התלמודי ותבניותיו עם הדפסתו של התלמוד. הטענה העיקרית במחקר זה היא שבימי הביניים היתה מקובלת התפיסה שכתבי היד הם בבואה חלקית ופגומה של הספר האידיאלי, השלם, ואילו בראשית העת החדשה, עם המצאת הדפוס, הושקע מאמץ גדול בנסיון להצמיד את הדימוי של הספר האידיאלי, המדומיין, אל הספר הפיזי, הנדפס. בין השאר נסקרות בעבודה גם ההשלכות החברתיות והאנתרופולוגיות של ההיתק המתואר, הבאות לידי ביטוי בין השאר בתגובות לשריפות הספרים הגדולות באיטליה במאה השש עשרה.

תרבות הספר הוונציאנית של ימי הרנסנס השפיעה באופן נרחב ומעמיק על דמותו של הספר העברי המודרני, ובפרט על עיצובן של המהדורות הקנוניות של התלמוד, ה"מקראות גדולות" והרמב"ם. מהדורות אלו שוכפלו ושוכללו שוב ושוב במשך כחמש מאות השנים האחרונות על פי הדגם של המהדורות הוונציאניות. הפקתו של הספר העברי הנדפס, ובפרט אופן עיבוד הטקסט לקראת ההדפסה, נעשתה תוך שילוב מיוחד במינו בין טכניקות הגהה מדיוואליות מסורתיות לבין פרקטיקות עיבוד טקסט הומניסטיות המשקפות הנחות עומק תרבותיות שאותן למדו העושים במלאכת הספר מאחיהם למקצוע בבתי הדפוס שעסקו בהדפסה ביוונית, בלטינית ובשפות הוורנקולריות. הדבר בא לידי ביטוי באופן המחשבה על טכניקת העברת הטקסט המדיוואלית בכתבי יד, על משמעותו של מעשה הדפוס ועל תפקידו של המדפיס. בחלק גדול מהתופעות הנידונות מצביעים הדמיון המובהק בטרמינולוגיה, המורכבות של הטכניקות וההנחות התיאורטיות עליהן הן נשענות על השפעה ישירה ומגע של המדפיסים העבריים עם אחיהם למקצוע, אך לא לדת. לאור מסקנות אלו יש לשוב ולבחון כמה מהנחות המוצא המחקריות המקובלות לגבי טבעו של הספר העברי המודרני, לגבי משמעותו של המעבר מהמסורת הימית ביניימית אל הרנסנס ולגבי עיצובה של המודרניות היהודית בין מוקדי המתח של המסורת הימית-ביניימית היהודית ותרבות הרנסנס האיטלקית.

הפרק הראשון בעבודה הוא פרק מבואי המוקדש לעבודתו של המדפיס הוונציאני אלדוס מנוטיוס ולניסוח של עקרונות ודרכי מחשבה אחדים שלו לגבי כתבי היד ומעשה הדפוס, בעיקר כפי שהם באים לידי ביטוי בהקדמות שכתב לספרים שנדפסו בבית דפוסו. בעבודה מתואר האופן בו חשב מנוטיוס על צורתו המקורית של הטקסט, על מסירתו המדיוואלית בכתבי יד ועל מצבו המדורדר הנוכחי, וכן הטכניקות שבעזרתן סבר מנוטיוס שניתן לא רק לעצור את תהליך השיבוש אלא אף לאפסו, כלומר לשוב ad fontes, אל מעיינות החכמה האבודים של התקופה הקלאסית. הטכניקה העיקרית בה התמקדתי היא השימוש בריבוי כתבי יד לשם שיחזור הטקסט. לצד אופן המחשבה העקרוני על מעשה הדפוס תיארתי את ההתייחסויות הראשונות להדפסה באותיות עבריות בונציה, את הלקונה שנוצרה עם פטירתו של מנוטיוס ב-1515 ואת הרגולציה שאיפשרה את הקמת בית הדפוס העברי של דניאל בומברג. הצבעתי על הדומה והשונה שבין פרויקט ההדפסה של הטקסטים הקלאסיים בבית הדפוס האלדיני לבין

פרוייקט ההדפסה של המהדורות הקנוניות של הטקסטים העבריים, שיש להן אופי קלאסי מחד ושימושי-יומיומי, בעל היסטוריה מדיוואלית רציפה, מאידך.

בפרק השני סקרתי את עובדי בית הדפוס של דניאל בומברג הידועים בשמם, זיהיתי את שני עובדי הדפוס שעסקו במלאכת הדפסת מהדורת התלמוד הירושלמי, העומדת במרכז עבודתי, רבי דוד פיצקטון ור' יעקב בן חיים נ' אדוניהו. הראשון היה "מגיה ההעתק" האחראי על תיקון הטקסט לקראת ההדפסה והשני היה "מגיה הדפוס" האחראי על העתקת הטקסט המועתק, סידורו בדפוס ועיצובה של המהדורה בפועל. שני העובדים שיתפו פעולה גם בהפקת ספר נוסף, מהדורת "משנה תורה" ווינציאה רפ"ד. בין שני עובדי הדפוס הללו התגלעה מחלוקת עקרונית לגבי האתיקה של ההגהה, מחלוקת שגם לה, כפי שהראיתי, רקע ונציאני הומניסטי.

הפרק השלישי הוקדש למהדורת התלמוד הירושלמי ווינציאה רפ"ג. הממצא ההיסטורי שמאפשר את מחקר המהדורה הזו והופך אותה לראי לפעולת בית הדפוס בשנים האמורות הוא הישרדותו של "עותק המדפיס", הוא כתב יד לידן Or. 4720, שהיה בבית הדפוס והוגה נמרצות על ידי שני המגיהים לקראת ההדפסה. בפרק מתואר תהליך תכנון המהדורה וסדר העבודה של עובדי הדפוס על כתב היד. הפרק הרביעי הוקדש להגהותיו של ר' דוד פיצקטון על גבי כתב יד לידן. בפרק זה מיינתי את ההגהות לסוגיהן, הדגמתי אותן וביקשתי לחלץ מהן שורה של קביעות עקרוניות לגבי מדיניות ההגהה של פיצקטון. כמו כן דנתי במקורות על פיהם הגיה פיצקטון וזיהיתי מקורות נוספים מלבד אלו שנידונו עד עתה במחקר, וכן העליתי השערה על מקומו של טופס תלמוד ירושלמי ששרידיו נמצאו בכריכות ספרים בסבונה בתהליך ההגהה.

הפרק החמישי הוקדש לתיאור מלאכתו של יעקב בן חיים, שהעתיק את כתב היד המוגה, סידר אותו בדפוס והוסיף כותרות, שערים וקולופון. יעקב בן חיים סימן סימוני עזר רבים על גליונות כתב היד, אותם ניתחתי בפרק זה הראיתי גם את מקבילותיהם של סימונים אלו בדפוס הוונציאני ביוונית, מקבילות המראות בבירור על הכשרה משותפת. בנוסף לסימונים המוסכמים שמטרתם היתה להקל על סידור המהדורה בדפוס, הוסיף יעקב בן חיים בגליונות כתב היד גם שורה של כיתובים אישיים, שגם אותם ניתחתי בפרק זה, בהם העיד על מצוקה פנימית ובדידות. יעקב בן חיים כמעט לא נטל חלק בהגהת הטקסט של הירושלמי, למעט סוגיה אחת שתיקן, אך נמנע מלהכניס את תיקונו לסוגיה זו אל תוך מהדורת הירושלמי. בסוף הפרק הזה תיארתי את הפרשה והצעתי לה הסבר. בנוסף הוקדש הפרק לשערים ולקולופונים של המהדורה, ולמשמעויות הממצאים שהעליתי לעיל לגבי הפקת כתבי יד עבריים. דנתי במשמעות השפה הארמית שנבחרה כשפת השערים והקולופונים והצעתי שהיא נבחרה על שום מלאכותיותה והאופן בו היא יכולה לתפקד בדומה ללטינית שבשערי הספרים הוונציאניים היווניים. דנתי באופן השימוש בריבוי כתבי יד בעולם הספר העברי בימי הביניים ובמשמעות השימוש בריבוי כתבי יד במהדורת הירושלמי וסקרתי את המאפיינים השונים של עבודתו של פיצקטון מתוך נסיון לאפיינו אילו אספקטים של עבודתו הם מסורתיים ואילו אספקטים חדשניים.

חמשת הפרקים הללו מתארים מזוויות שונות ומשלימות את מלאכת יצירת המהדורה. התמקדות יתר ברגע היצירה עשוי ליצור רושם פרדיגמטי של "מהפכה", במובן זה שהפעולה המתוארת נראית כפעולה

ששינתה את ההיסטוריה. בפרט נכון הדבר בפעולת ההדפסה הוונציאנית שלוותה, כפי שמצאתי, באופן מחשבה מהפכני של העוסקים בה, שחשבו על עבודתם כעל עבודה שמטרתה לשנות את עולם הספר. על מנת להעמיד את ממצאי בפרופורציות היסטוריות רחבות יותר הוספתי שני פרקי סיום לעבודה. הפרק השישי הוקדש לקורא המתועד הראשון של מהדורת וויניציאה רפ"ג, הוא רבי שלמה סיריליאנו. סיריליאנו קרא את המהדורה בשנות השלושים של המאה הט"ז, אך לא התרשם מן הניסיון ההומניסטי לייצר טקסט שלם של התלמוד הירושלמי. הוא הקדיש שנים רבות לפירוש של כרבע מן התלמוד הירושלמי וליצירת מהדורה חדשה שלו, הכוללת רוויזיה עמוקה של הטקסט של הירושלמי, חלקו על פי מקורות חיצוניים וחלקו על פי סברה. מסקנתי היא שלמרות כוונותיהם של המדפיסים "לגאול" את הטקסט משיבושיו ולהציג בדפוס את "התלמוד עצמו", קרוב במידת האפשר לצורתו המקורית, למעשה לא נקראה המהדורה כסגירה של תהליך שיבוש הטקסט, להיפך, דווקא אסטרטגיית הקריאה ההומניסטית המבקשת לשחזר את הטקסט באופן מוצלח יותר מכפי שנעשה בימי הביניים, אותה אסטרטגיה בה נעשה שימוש לצורך יצירת המהדורה, היא שגברה על יומרותיהם של המדפיסים. אותה מתודה ביקורתית שהפעילו הם על קודמיהם הופעלה שוב על פרי ידיהם והובילה את סיריליאנו ליצירת מהדורתו שלו.

בפרק השמיני והאחרון ביקשתי להרחיק את נקודת המבט מן המהדורה הספציפית בה עסקתי עד עתה. השאלה עליה ביקשתי לענות היא כזו: אם ההדפסה לא הצליחה לשנות את אופן המחשבה של הקוראים לגבי הטקסט התלמודי, מה היא כן הצליחה לעשות? לצורך כך השוויתי בין תיאורי חסרון ספרים ואובדן ספרים בימי הביניים לבין תיאורים דומים מראשית העת החדשה, בראשם תיאורים שנוצרו סביב שריפות התלמוד בפריז (מאה י"ג) ובאיטליה (מאה ט"ז). מצאתי שגם אם הספר הנדפס לא פתר את בעיית השיבושים המדיוואלית, אופן המחשבה על יחסי האדם והספר השתנה באופן קיצוני בעקבות הפקתו. בימי הביניים היו כל העותקים עותקים חלקיים בלבד, ולכן נתפסו כהעתק חיוור של הספר האידיאלי המושלם. ההדפסה, מגובנה במחשבה הרנסנסית על שיחזור הטקסט הקדמון, יצרה רושם שהטקסט האידיאלי הוצמד אל הספר הפיזי. התגובות אל האבדן השתנו בהתאמה, בימי הביניים אבדן הספרים פורש כטרגדיה פוליטית, אך בראשית העת החדשה מופיעות לראשונה לצד התלונות על הפגיעה הפוליטית גם תלונות על אבדן ידע.

גבולותיה ההיסטוריים של עבודה זו הם משנות העשרים של המאה הט"ז ועד שנות החמישים, מראשית ההדפסה של מהדורות התלמוד של בומברג ועד לשריפתן. במהלך כשלושים השנים הללו עוצבה דמותו של הספר המודרני, אך לא פחות מכך – כך אני מבקש לטעון – עוצבה דמותו של הקורא המודרני ושל מערכת היחסים שלו עם ספריו.

תוכן העניינים

6.....	הקדמה
10.....	סקירת מחקר
15.....	מבנה העבודה
16	טרמינולוגיה
19.....	פרק א - הדפסה מכתבי יד בוונציה
21	1.1 אלדוס מנוטיוס
23	1.1.1 המקור המדומיין ואשמת שיבוש
25	1.1.2 עצירת השיבוש בדפוס
27	1.1.3 מוטיב הלידה מחדש
29	1.1.4 כיצד אפשר לתקן את הטקסט - ריבוי כתבי יד
36	1.1.5 מנוטיוס - סיכום מתודולוגי
38	1.2 הדפוס העברי בוונציה
39	1.2.1 בית הדפוס של דניאל בומברג
46.....	פרק ב - עובדי בית הדפוס וניסוח האתיקה של ההגהה
48	2.1 מהדורת התלמוד הירושלמי רפ"ג 1523 ומהדורת משנה תורה רפ"ד 1524
49	2.2 זיהוי המגיהים
56	2.3 רבי דוד פיצקטון
57	2.4 רבי יעקב בן חיים ׳ אדוניהו
60	2.5 מהדורת ״משנה תורה״ ויניציאה רפ"ד
65	2.5.1 הגמרות שהדפיס פיצקטון בבית הדפוס של שונצינו בשנת רמ"ט
68	2.6 יעקב בן חיים ומהדורת ״משנה תורה״
78	2.6.1 מהדורת טהרות עם פירוש הר"ש משאנץ בעריכת יעקב בן חיים
81	2.7 האתיקה ההומניסטית של הגהת טקסטים ביוונית ובלטינית
88.....	פרק ג - מהדורת התלמוד הירושלמי ויניציאה רפ"ג

89	3.1 כתב יד ליידין.....
92	3.2 מהדורת ונציה.....
95	3.3 זיהוי כתב יד ליידין כעותק המדפיס (סקירת מחקר).....
97	3.4 שנת הדפסת מהדורת התלמוד הירושלמי.....
98	3.4.1 הטבעות דפוס על גבי כתב היד.....
101	3.4.2 תכנון המהדורה - פנטימנטו גליונות פאה מפירוש הר"ש משאנץ.....
105	3.5 כתב יד ליידין אחרי ההדפסה.....
107	3.6 סדר העבודה.....
112	3.7 סיכום.....
114	פרק ד - כיצד עבד ר' דוד פיצקטון על הכנת נוסח התלמוד.....
114	4.1 המקורות המזוהים שלפנינו - מצאי וסקירת מחקר.....
118	4.2 מיון ההגהות.....
119	4.3 סטנדרטיזציה של כתיב.....
120	4.3.1 דת מר < דתימר.....
123	4.3.2 "פיסקות" מן המשנה והשלמות של משניות.....
124	4.4 השלמה של טקסט.....
124	4.4.1 הדף החסר בסוף מסכת יבמות.....
128	4.4.2 השלמת סוגיות יתרות.....
129	4.4.3 השלמות של מילה או משפט.....
130	4.4.4 הוריות פ"א ה"ד 8/1416.....
131	4.4.5 הוריות פ"ג ה"ד 28/1424.....
131	4.4.6 הוריות פ"ג ה"ד 3/1425.....
132	4.4.7 ברכות פ"ג ה"ד 16/29.....
133	4.5 מחיקה של טקסט.....
134	4.5.1 הדף הכפול במועד קטן.....
135	4.5.2 מחיקת ציטוט יתר של משנה.....
136	4.6 החלפה של טקסט.....

136	4.6.1 החלפה בשל שאלות של כתיב.....
137	4.6.2 החלפה מחמת סברה.....
138	4.7 הרכבת נוסחים.....
138	4.7.1 שקלים פ"ד ה"ב 23/615.....
140	4.7.2 שקלים פ"ב ה"ב 32-24/607.....
142	4.7.3 שקלים פ"ב ה"ה 18-13/609.....
143	4.7.4 הרכבת נוסחים - רציונל ומשמעות.....
144	4.8 הגהות מסברה.....
146	4.8.1 כלאים פ"ב הי"א 46-44/153.....
147	4.8.2 מעשר שני פ"ג ה"ו 29-16/295.....
150	4.8.3 פאה פ"ח ה"ז 42-39/111.....
153	8.4.4 עקרונות ההגהה מסברה.....
153	4.9 קצב העבודה.....
154	4.9.1 שקלים פ"ו ה"ג 18/629.....
156	4.9.2 כלאים פ"ט ה"ד 46/175.....
157	4.10 סדר נויקין וטופס סבונה.....
162	4.11 שוב לשאלת מספר כתבי היד על פיהם הוגה נוסח התלמוד הירושלמי.....
165	4.12 סיכום הממצאים - כיצד עבד ר' דוד פיצקטון על הגהת כתב יד ליידין.....
168	4.13 הגהת טקסטים - בין ימי הביניים לראשית העת החדשה.....
180	פרק ה - הכנת המהדורה על ידי ר' יעקב בן חיים נ' אדוניהו.....
180	5.1 חניכתו של יעקב בן חיים כעובד דפוס - כותרות רצות, ספרור וסימני קונטרסים.....
188	5.2 כיתובים אישיים של יעקב בן חיים בגליונות כתב יד ליידין.....
199	5.3 ההגהה החתומה של יעקב בן חיים.....
203	5.4 עברית וארמית כלשונו המהדורה.....
207	5.5 ריבוי כתבי יד עבריים בתקופת הדפוס.....
210	5.6 סיכום ביניים - הפקת ספר נדפס מכתבי יד בראשית העת החדשה.....
215	פרק ו - לכתוב מחדש את התלמוד - מהדורת התלמוד של רבי שלמה סיריליאו.....

216	6.1 רבי שלמה סיריליאו – ביוגרפיה.....
218	6.2 רש"ס בתור הקורא הראשון של מהדורת התלמוד הירושלמי ויניציאה רפ"ג.....
224	6.2.1 הסוגיות המלאכותיות בתלמוד עדויות.....
227	6.3 מוטיבציה והיסטוריוגרפיה.....
237	6.4 מודלים קודמים ומקורות השראה.....
247	6.5 "בכל הספרים" – רש"ס והדפוס.....
252	6.6 מונציה לצפת.....
257	פרק ז – תלמוד ללא ספרים – על ההבדל בין תרבות הספר המועתק והספר הנדפס.....
258	7.1 חסרון ספרים בימי הביניים.....
264	7.2 חסרון ספרים בראשית העת החדשה.....
270	אחרית דבר – המטפיזיקה של החפץ.....
276	נספחים.....
276	נספח א – השלמות ממקורות משניים – עין יעקב.....
276	ברכות פ"ב ה"ז 10/23.....
277	ברכות פ"א ה"ד 11/9.....
279	כלאים פ"ט ה"ד 43/174 ,49/174 ,3/175 ,7/175 ,18/175 ,46/175.....
280	השלמות ממקורות משניים – ר"ש משאנץ.....
280	פאה פ"א ה"א 24/77.....
281	שביעית פ"ו ה"ב 28/202.....
282	שביעית פ"ח ה"ח 44/207.....
283	הגהות ממקורות משניים – סיכום.....
285	נספח ב – דוגמה להגהות מסברה, כתובות פ"א ה"א.....
285	18/953 – הגהה מסברה.....
286	24/953 – הגהה ממקור שאיננו לפנינו.....
288	28/953 – הגהה מסברה.....
288	32/953 – הגהה מסברה.....
289	35/953 – הגהה מסברה.....

290 הגהה מסברה 22/954 -
293 הגהה מסברה 9/955 -
295 הגהה מסברה 21-20/955 -
297 סיכום - הגהות מסברה של פיצקטון
298 נספח ג' - כיצד לדון בהגהות בכל שאר הירושלמי, למטרת ביקורת הנוסח
302 נספח ד' - הפרטקסטים של יעקב בן חיים למהדורת משנה תורה ויניציאה רפ"ד
305 נספח ה' - דוגמה נוספת לשימוש של רש"ס בביטוי "ספרים"
309 נספח ו - דוגמה מפירוש רש"ס לביאור הירושלמי באמצעות רש"י
311 רשימת קיצורים

הקדמה

מאז נכתבה התורה שבעל פה היה הספר למכשיר העיקרי שבאמצעותו נשמרה והועברה מדור לדור. מכשיר זה עבר פיתוחים ושכלולים רבים במהלך אלף שנות ההיסטוריה של התלמוד הכתוב, הדרמטי שבהם היה המצאת מכבש הדפוס באמצע המאה החמש-עשרה, המצאה שחילקה את תולדות ספר-התלמוד לשתי תקופות פחות או יותר שוות בחלקן, תקופת כתבי היד ותקופת הדפוס. החלפת טכנולוגית שיכפול הטקסט מעלה שורה של שאלות לגבי אופני מסירת הידע והתקבלותו. תרבות הדפוס נבנתה מתוך ועל גבי תרבות הספר הימי ביניימית ועוצבה מתוך בדיקה דקדקנית של טכניקת העברת הידע בכתבי יד ועימותה עם האפשרויות שהציעה הטכנולוגיה החדשה. כיצד השפיעה הטכנולוגיה על תפיסת הידע, על דימויי הידע, על קריאתו, על פירושו ועל עיבודו?

בימי הביניים השוו קוראי כתבי היד את הטקסטים שבידיהם אל הטקסט האידיאלי, המדומיין, כפי שיצא כביכול מתחת ידי כותביו האחרונים, והסיקו שהטקסט שבידיהם משובש ושהם עצמם רחוקים ממקורו עד כדי שכך שלעולם לא יוכלו להבינו כיאות. גורל עגום זה נתפס כבלתי נמנע. בקולופונים רבים של כתבי יד ימי ביניימיים אפשר למצוא דיווח גנרי על כך שהספר הועתק "מספר משובש ומוטעה הרבה עד מאד" בתוספת התנצלות על כך שעד כמה שהתאמץ המעתיק לתקנו לא עלה בידו לתקנו עד הסוף: "ומה שיכולתי להבין ולהשכיל הגהתי בו כפי עניות דעתי, ויודע אני שלא הגעתי לתכלית השיבושים והטעויות אשר מצאתי בהעתק ההוא ואפי' לחציים..."¹ בתודעתו של המעתיק הימי-ביניימי הספר המועתק לעולם לא ישווה לספר האידיאלי ואין בכוחו של אף בן אנוש להשיבו למצבו המקורי, לפני שהשתבש.

המצאת הדפוס לא שינתה את האופן בו השוו הקוראים את הטקסט המועתק ביד לטקסט המדומיין השלם, אך היא שינתה מן היסוד את משמעות ההשוואה. כתבי היד היו למייצגי תרבות-הספר המדיוואלית, והמדפיס שעסק בהם טיפל פיזית, בתודעתו, במורשת ימי הביניים. מתוך השוואה זו עלו דיונים ענפים בשאלת טבעו של השיבוש הימי-ביניימי – כיצד הוא נראה, מה גרם לו ומהם הכללים האתיים שיכולים היו לסייע לתקן אותו בהצלחה? האם יש לאסוף את מירב כתבי היד ולחפש בהם

¹ מתוך קולופון כתב יד ליידין Or. 4720 של התלמוד הירושלמי, שהועתק בשנת ה'מ"ט (1289) ברומא. הקולופונים של כתב היד צוטטו במלואם במהדורת האקדמיה עמ' 1447-1448. לכת"י ליידין ישנם שני קולופונים, האחד בסוף סדר מועד והשני בסוף סדר נויקין. הקולופונים כמעט זהים בלשונם מלבד ציון שמות הסדרים ותאריך ההשלמה. לניתוחם ר' ליברמן, ירושלמי הוריות; זוסמן, הקדמה; ובעבודה זו, להלן.

סתירות והשלמות? או שמא יש ללמוד היטב את הטקסט ממקור אחד, ולהגיע להיכרות אינטימית אתו עד שאפשר יהיה לכתוב אותו שוב, ככיכול, מפי כותבו? האם ניתן לזהות שיבוש בטקסט בשל קושי בהבנה, או רק כאשר נמצא לפנינו כתב יד נוסף ובו טקסט סותר? האם מותר לאדם לתקן שיבוש על ידי סברה עצמאית, ללא כל סיוע בכתבי היד? שאלות היסטוריות ואנתרופולוגיות עלו עוסקות למעשה ביחסיהם של האדם והידע, של הידע והספר, של הספר והאדם הלומד בו; בקשר בין דימוי הידע לחומר הנושא אותו ובין האדם להיסטוריה.

כתב היד ממנו ציטטתי את המשפט שלעיל התגלגל אל בית הדפוס הוונציאני של דניאל בומברג ושם שימש כ"עותק המדפיס" ממנו הודפסה מהדורת התלמוד הירושלמי, שתעמוד במרכז מחקרי. כתב היד תוקן בבית הדפוס באופן אינטנסיבי ביותר, הטקסט המתוקן שנוצר הועתק ממנו, סודר באותיות עופרת ונדפס. בסוף מהדורת הדפוס תואר כתב היד ממנו הועתק הטקסט אך הפעם השתנו הסופרלטיבים מקצה אל קצה. כתב היד, אותו כתב יד בדיוק, לא תואר עוד ככתב יד משובש ומוטעה אלא כאחד מ"תלת טפוסין... דוקניות", שלושה טפסים מדויקים, שהגיעו אל בית הדפוס. כתב היד עצמו לא השתנה, כמובן, במהלך 234 השנים שחלפו מאז נוצר כתב היד ועד להפסתו. פרדיגמות המחשבה הן שנשתנו, האופן בו נתפסו "שיבוש", "תיקון" ו"דיוק", ואופני המחשבה על "טופס" ועל "ספר". תהליך זה אני מבקש להראות בעבודתי.

הרגע ההיסטורי המסויים בתולדות הספר בו אני מתמקד בעבודה זו הוא רגע של רפלקסיה שהתרחשה בראשית המאה השש עשרה בוונציה, בירת תעשיית הדפוס, כמה עשרות שנים אחרי התפשטות ההמצאה הטכנית, כאשר יתרונותיה וחסרונותיה של הטכנולוגיה כבר נעשו מובנים מאליהם; רגע בו באה לידי ביטוי דרך מחשבה חדשנית על אודות טבעה של ההמצאה הטכנולוגית של מכבש הדפוס, מטרותיה ואופקיה. טכנולוגיית הדפוס התפתחה במקביל לתרבות הרנסנס האיטלקית, שהזינה את תרבות הדפוס וניזונה ממנה. עם הצמדתה של הטכנולוגיה החדשה אל הרעיונות האיטלקיים החדשניים, שועבדה הטכנולוגיה החדשה לטובת הניסיון הרנסנסי האקטיבי לשוב ad fontes, "אל המעיינות", אל מקורות הידע, אל הטקסטים הקלאסיים כפי שיצאו מתחת ידי מחבריהם הראשונים. לשם כך פותחו טכניקות ומתודות של עיבוד טקסטים מכתבי יד שנתפסו כשיטות קוהרנטיות ואמינות לשחזור הטקסטים הקדמונים, והגיעו לרמת ניסוח ושיכלול טכני גבוהות במיוחד במהדורות הלטיניות והיווניות שנדפסו

בבית דפוסו של המדפיס ההומניסט הנודע אלדוס מנוטיס. טכניקות אלו יחד עם ההפצה הנרחבת והמחיר הזול יחסית יכולות היו לאיין, בעיני בני התקופה, את השיבושים הרבים שניכרים בטקסט בשל ההעתקות החוזרות של ימי הביניים באמצעות פעולה אינטלקטואלית יצרנית תחומה בזמן. לא להקל על מסירת הטקסט, לא לפשט את הפצתו, ולמעשה גם לא לתקן את השיבושים שניכרו בו, אלא לעקוף את המחסום המדיוואלי ולתת בידינו, כביכול, את הטקסט עצמו.

פרוייקט הפקה של מהדורה הוא פרויקט אינטלקטואלי הכולל את עיבוד הטקסט ומסירתו המחושבת אל הקורא. יש לו גם אספקט כלכלי ברור, שהרי הספרים הם מוצרי צריכה שנועדו להגיע לשוק הספרים ולפרנס את מפיקיהם. שני היבטים אלו גרמו לכך שלמחקר פרויקט הפקת המהדורה יהיה גם אספקט חברתי מובהק, הקשור לזהותם של העוסקים במלאכה, לקשריהם עם עמיתיהם ולמקומם המקצועי בתפר שבין עולם הספר היהודי והנכרי. צירוף ייחודי זה מאפשר לשלב – וממילא גם לבחון מחדש – שתי פרדיגמות העומדות כיום במוקד השיח המחקרי.

הראשונה היא הפרדיגמה השלטת במחקר הדפוס, שהתפתחה בין השאר מתוך ובעקבות מחקרה של אליזבת אייזנשטיין. אייזנשטיין היתה הראשונה לנסות ולהגדיר באופן שיטתי כיצד ניתן לזהות ולאפיין את השפעת הדפוס על החברה והתרבות וזאת באמצעות איתור מאפיינים של תרבות הדפוס וניסיון לתאר את עקבותיהם במרחב התרבותי והחברתי. כך למשל זיהוי האפשרות לייצר באמצעות הדפוס עותקים זהים רבים של אותו טקסט הובילה אותה לחיפוש אחר עקבותיו התרבותיים של השיכפול, אותם אפשר למצוא ביצירתם של אינדקסים, בהפניות לפי מספרי עמודים וכן הלאה; זיהוי של הוולת מחיר הספרים הוביל אותה לחיפוש ראיות לתפוצתם בקרב מעמדות סוציו-אקונומיים נמוכים. על המתודולוגיה של מחקרה נמתחה ביקורת במהלך השנים, בין השאר משום שהיא בנויה על הנחת המבוקש, ומבוקש זה מוגדר לפי חידושיו של הדפוס בעינינו שלנו, חניכי חמש מאות שנות דפוס.² בעבודה זו אני מבקש ללכת בדרך המתונה יותר, אותה סימנו מבקריה של אייזנשטיין, לחפש אחר דיווחים של בני התקופה על הטכנולוגיה החדשה, על משמעותה ועל אופקיה ולסמן את השווה והשונה שבין תרבות הספר המועתק ביד ותרבות הספר הנדפס.

² ר' להלן בסקירת המחקר.

אך למרות הביקורת הפרדיגמה הבסיסית של אייזנשטיין נותרה מקובלת. הדפוס הוא טכנולוגיה חדשה, הוא ייצר ספרים חדשים ולמעשה גם בני הזמן חשבו עליו כעל חידוש לכן נקודת המוצא לחקירתו היא כאל מחקר של תופעה חדשה, או, אם להשתמש בביטוי הטעון שבחירה אייזנשטיין בכותרת ספרה, של מהפכה.

גם חקר יהדות איטליה, וונציה בפרט, עומד בשנים האחרונות בסימן של התחדשות בפרדיגמות המחקר. בעקבות מחקריהם של יעקב בורקהארט ובצלאל ססיל רות שררה במשך שנים ארוכות מוסכמה מחקרית שעל פיה, בשם האסתטיקה וההרמוניה, קיבלו יהודי הרנסנס באיטליה הזדמנות פז להשתלב בחברה האיטלקית בת הזמן.³ תמונה הרמונית זו פורקה במחקריו של ראובן בונפיל, שבחן את מנגנוני השליטה באוכלוסייה בערים האיטלקיות הקדם־מודרניות ואת אופני התגובה של הקהילה הנשלטת. בונפיל הצביע על ייסוד הגטאות האיטלקיים ועל הבולה האפיפיורית שפורסמה ב-1555 כעל ביטויים אדריכליים ורגולטיביים לתפישתו של היהודי כנבדל מן הסביבה הנוצרית. התרבות היהודית תוארה על ידיו כתרבות שהובדלה מן הסביבה הנוצרית בכח וכך עוצבה כאוטונומיה.⁴

עבודה זו מבקשת לנוע גם בעקבות הקואורדינטות שהונחו על ידי בונפיל, ולספק שדה נוסף לדיון שטרם תואר עד כה בהקשר זה.⁵ בית הדפוס של בומברג שכן מחוץ לגטו היהודי, חלק מעובדיו התגוררו מן הסתם בגטו, אבל אחרים – ושני העובדים שיעמדו במרכז עבודתי בכלל זה – התגוררו מחוצה לו. עובדי הדפוס נבחרו על שום מיומנותם בטיפול בטקסטים עבריים, אך הם צריכים היו לעבור הכשרה מקצועית אצל מדפיסים נוכרים. תיאור הדפוס העברי הוונציאני בתוך ההקשר של תרבות הדפוס הוונציאנית מכניס את הדיון על הייחודיות והאוטונומיות של התרבות היהודית אל מול זו הנכרית אל גבולות צרים ומקצועיים. בית הדפוס ייצר מרחב ייחודי שבו כרוכות היו התבדלות עם התבוללות, ואהבת תורה עם אופק הומניסטי שהוביל במקרים אחדים להמרת דת.

פרדיגמה זו הפוכה במובנים רבים לזו שהובילה את אייזנשטיין במחקרה. בונפיל הצביע על המימדים המסורתיים של החברה היהודית בראשית העת החדשה ועל האופנים השונים שבהם הובילה ראשית

³ בורקהארט, הרנסנס; רות, היהודים בתרבות הרניסאנס.

⁴ ר' בונפיל, כמה מוזהב היה הרנסנס, ופיתוחו של הרעיון המרכזי של מאמר מהפכני זה בבונפיל, במראה כסופה. מאז התפרסם מאמרו של בונפיל נמתחה עליו ביקורת מכיוונים שונים. ר' את סיכום הדברים אצל מצוטה, ביקורת.

⁵ על הפוטנציאל האינטרדיסציפלינרי של ההיסטוריה של הספר ר' דרנטון, מהי ההיסטוריה של הספר.

העת החדשה לייצור של חברה יהודית סגורה, עצמאית באופיה, וכתוצאה מכך לפיתוח הצד והפרטיקולרי שבתרבות היהודית האיטלקית, הצד שלא לקח חלק ב"מהפכה".

בעבודתי אני מבקש לאחוז חבל זה משני קצותיו ולהשמש בו על מנת לתאר את הדפוס העברי. מחד מהווה הדפוס טכנולוגיה חדשנית המשדדת את מערכות החשיבה ומעצבת מחדש את תבניות הידע. מאידך הדפוס העברי נוצר בתוך סביבה יהודית מסורתית על ידי פועלי דפוס שהם תלמידי חכמים שהתחנכו בישיבות ימי הביניים והספרים שהפיקו נועדו בעיקר לשוק היהודי, המסורתי ברובו המוחלט. צומת הדרכים שהצטלבו בבית הדפוס של בומברג ניכר למשל באופן בחירת הכותרים. בעוד אצל המדפיסים הוונציאניים הנוכרים הרבו להדפיס קלאסיקות מהסוג החביב על מלומדי הרנסנס, חיבורים שנוצרו בעולם הקלאסי ושלפחות על פי המלומדים ההומניסטים לא נלמדו בימי הביניים החשוכים ועתה הם שבים ומתגלים באמצעות הדפוס, הדפוס העברי התמקד בספרים שימושיים – סידורים, מחזורים, תנ"כים, גמרות וספרי פסיקה. ספרים שהיו בשימוש רציף לכל אורך ימי הביניים ושיש להם היסטוריית הפקה והיסטוריית קריאה ופירוש מדיוואלית רחבה ונוכחת. בעבודתי אני מבקש להשתמש בצומת דרכים מתודולוגי ופרדיגמטי מיוחד במינו זה על מנת לבנות מתוכו את תיאור התפתחותו של הספר העברי ברגע המעבר התרבותי מתרבות כתבי היד לתרבות הדפוס.

סקירת מחקר

עבודה זו היא חלק מן הענף ההולך ומתפתח של "תולדות הספר"⁶. ראשיתו של תחום זה בשתי אסכולות מחקריות שתפסו את מרכז הבמה של מדע ההיסטוריה בשנות החמישים של המאה העשרים. הראשונה היא אסכולת ה"אנאל" הצרפתית מייסודם של מארק בלוך ולוסיאן פבר. אסכולה זו שמה לה למטרה להסיט את המחקר ההיסטוריה מהתמקדות בפוליטיקה הגבוהה, בתיעוד היסטורי ובתיאורי מאורעות ספציפיים, ובהעברת תשומת הלב למחקר היסטורי רחב המתמקד באדם הפשוט ובמערכת התפיסות, האמונות, הערכים וגם העולם המטריאלי הסובב אותו תוך שאילת מתודות מתחומי האנתרופולוגיה, הסוציולוגיה והפסיכולוגיה. שני התוצרים המרכזיים של אסכולה זו הנוגעים למחקר הספר היו "הסוציולוגיה של הספרות" של אסקרפי ו"הופעת הספר" של פבר ומרטיין, שניהם נדפסו

⁶ את סקירת המחקר של החיבורים בהם אעסוק, לרבות זו של התלמוד הירושלמי, אביא במקומה. סקירת המחקר הזו נוגעת לתימה הכוללת של עבודתי.

לראשונה ב-1958. חיבורים אלו נגעו בעיקר לצד המטריאלי של תולדות הספר לפי מסורת האנאל, כלומר לתולדות הספר כחפץ יומיומי. רשתות המסחר, יצרני הנייר, חותכי האותיות, בתי הדפוס ושאר סוכני התיווך של הספר תוארו כאחראים להפקתו, הפצתו ועיצוב אופני צריכתו של הספר.⁷ לצד האסכולה הצרפתית, שעסקה בצד המטריאלי ובמשמעויותיו התיאורטיות, פעלה האסכולה האנגלו-אמריקאית, שמנתה בעיקר ספרנים ואספנים ועסקה בסיכום, מיצוי והגדרה של טכניקות ביבליוגרפיות ופילולוגיות, מתוך מטרה לנהל את הידע הביבליוגרפי ההולך ומתרחב, לייצר מהדורות יעילות ולשחזר טקסטים על פי ההיסטוריה של הדפסתם. מחקרים אלו שיקפו את מגוון האיכויות וההשפעות הבא לידי ביטוי בהיסטוריה האינדיבידואלית של כל חיבור. העובדה המקובלת כיום, שכל ספר נדפס הוא ממצא תרבותי שדורש תיאור מרובד על מנת להבינו, היא במידה רבה פרי עבודתם הדקדקנית של חוקרים אלו.⁸

לצד שתי אסכולות אלו פעלו מספר תיאורטיקנים של שפה וספרות שתרמו גם הם להתפתחות הענף, מהם אציין שלושה מרכזיים במיוחד. וולטר בנימין כתב בשנות השלושים את מסתו הידועה "יצירת האמנות בעידן השיעטוק הטכני", בה התמקד באופן בו שינה השיכפול הטכני את היחס אל יצירת האמנות. עיקר החיבור הוקדש לאמנות פלסטית, לצילום ולקולנוע, אך אחדות מן הדוגמאות המרכזיות בהן עסק לקוחות מעולם כתבי היד, והאופן בו פיענח את מערכת היחסים שנוצרת בין הצופה לבין החפץ המשוכפל השפיע עמוקות על מחקר הדפוס כתופעה תרבותית. מרשל מקלוהן הקנדי עסק בספרו "גלקסיית גוטנברג" מ-1962 בשאלת השינויים האנתרופולוגיים שעובר המין האנושי תוך התמודדותו עם הטכנולוגיות החדשות ווולטר אונג האמריקאי עסק בשאלת ההשתנות של טכניקות העברת המידע ממידע אוראלי, למידע כתוב ולמידע נדפס, ספרו הנודע ביותר הוא "אוראליות וליטרריות" מ-1982.⁹ רקע מחקרי ענף זה איפשר את כתיבת ספרה הגדול של אליזבת אייזנשטיין "מכבש הדפוס כסוכן של שינוי" שראה אור בכמה מהדורות שהלכו והתעדכנו, החל במהדורה השלמה של הספר שראתה אור ב-1979 ועד להופעת הגירסה המעודכנת והמקוצרת שלו, "מהפכת הדפוס באירופה של ראשית העת

⁷ ר' בלוך, אפולוגיה על ההיסטוריה; אסקרפי, הסוציולוגיה של הספרות; פבר ומרטין, הופעת הספר וכן גרפטון, כמה מהפכנית.

⁸ למשל במקרא, הקדמה לביבליוגרפיה; באורס, עקרונות התיאור הביבליוגרפי; גרג, אוסף מאמרים; טאנסל, ביקורת הטקסט ועריכה מחקרית, וכן ספרים אחרים שלו. תיאור זה מבוסס בעיקר על פינגלשטיין ומקלירי, מקראה.

⁹ מקלוהן, גלקסיית גוטנברג; אונג, אוראליות וליטרריות.

החדשה" בשנת 2000. בספר זה תיארה אייזנשטיין את השינויים המרכזיים בתהליך הפצת הידע להם גרמה המצאת מכש הדפוס, בעיקר סטנדרטיזציה של הידע, איסוף החומר, ארגונו מחדש, שימורו ובסופו של דבר גם הרחבתו.¹⁰ שני העשורים הללו עמדו בסימן של ביקורת שקראה תיגר תדיר על הנחות העבודה של אייזנשטיין וגרמו לה לנסח מחדש את טיעוניה שוב ושוב. למשל על ידי אדריאן ג'ונס בספרו "טבע הספר" ובשורה של מאמרים ומאמרי תגובה של גרפטון ואייזנשטיין מעל גבי גליונות ה-American Historical Review. קריאות תיגר אלו נעשו תוך בחינה מחדש של ממצאים, הן מתקופת הדפוס והן משלהי תקופת כתבי היד, המאירים באור חדש את הצדדים המסורתיים והחדשניים כאחד של תהליך הפקת הספרים בראשית העת החדשה.¹¹ אייזנשטיין היתה הראשונה שהחלה לחשוב על תולדות הספר כעל מכלול היסטורי מרובה מימדים ושלוחות, היוצא מן החפץ הפיזי וחוזר ומעצב אותו. למרות הביקורת הרבה ממשיכים חוקרים רבים לציין את עבודתה כעבודה המרכזית בתחום זה.¹²

שנות התשעים והאלפיים עמדו בסימן התמקצעותו של התחום וחלוקתו מחדש לתקופות וזאת בעקבות עבודותיהם של היסטוריונים כמו אנתוני גרפטון, רוברט דרנטון, רוג'ר שרטיה, אן בלייר ואחרים, שעסקו באספקטים שונים של הפצה, הסדרה ותיווך של תעשיית הספר, כמו גם בדמויותיהם של מלומדים שונים שרעיונותיהם עיצבו את תרבות הספר.¹³

לצד ההתפתחויות במחקר מעשה הדפוס ותולדות הספר הנדפס החלו להתפתח גישות חדשות גם במחקר תרבות כתבי היד הימי בינימיית ונקודות ההשקפה שלה עם ראשית העת החדשה. בגליון כתב העת "ספקולום" שראה אור בחורף 1990, הכריז סטפן ניקולס על ייסודה של "הפילולוגיה החדשה". מטרתה המוצהרת של הפילולוגיה החדשה היה לנטוש את הסטורקטורליזם ושאר מתודות הקריאה שפותחות במהלך המאה העשרים לשוב אל כתבי היד בתור הבסיס החומרי ההכרחי להיסטוריה מדיוואלית, תוך שימת לב לאופיו של הטקסט המדיוואלי כתופעה היסטורית דינאמית, פלואידית ומשתנה ולמכניקה של העתקת כתבי יד, כמו גם לכתב היד עצמו כאל תופעה היסטורית הדורשת

¹⁰ למרות הרקע הנ"ל, הספר היחיד שאייזנשטיין הזכירה במפורש במבוא למהדורת 1979 הוא ספרו של מקלוהן. ר' פינקלשטיין ומקלירי, מקראה, עמ' 1-4.

¹¹ אייזנשטיין, מכש הדפוס; אייזנשטיין, המצאת הדפוס; אייזנשטיין, אמנות אלהית; ג'ונס, טבע הספר; הובינס, חיבור והפצה עמ' 152-182; סיכום הביקורת אצל בלייר, יותר מדי, הקדמה ובהפניותיה.

¹² לריכוז של טיעוני הביקורת על אייזנשטיין ר' את מאמריהם של אייזנשטיין, ג'ונס וגרפטון בגליון American Historical Review 107:1 (2002).

¹³ גרפטון, יוסף סקליגר; גרפטון, תרבות התיקון; גרפטון, עולמות ועוד ספרים רבים נוספים; דרנטון, טבח החתולים; דרנטון, השינויים התחתונים; שרטיה, השימושים התרבותיים; בורק, היסטוריה סוציאלית של ידע; בלייר, יותר מדי.

מיסגור נפרד. פילולוגיה שמטרתה לא לשחזר את החיבור הקדמון מתוך עדי הנוסח הקיימים, אלא לדון בכל אחד מכתבי היד כממצא היסטורי המעיד בגופו על ההיסטוריה של התקבלות הטקסט. בשנת 2015 חזר ניקולס שוב לנושא זה על מנת לדון בתוצאות המהפכה עליה הכריזו הוא וחבריו ב-1990, ומסקנותיו היו בעיקר שמהפכה זו שינתה את אופקיה ולמעשה נפתחה מחדש עם ההתקדמות הטכנולוגית העצומה והבלתי צפויה, מנקודת המבט של ראשית שנות התשעים, של הדיגיטציה של כתבי היד.¹⁴ השפעתה של "הפילולוגיה החדשה" ניכרת היטב בעולם המחקר בעשרים וחמש השנים האחרונות וגם למדעי היהדות היא הגיעה, כפי שמודגם למשל בספרו של מיכה פרי "מסורת ושינוי" (2010) ובספרה של רלה קושלבסקי "סיגופים ופיתויים" (2010) וכמובן בספרו הגדול והמתעדכן תמידית של מלאכי בית-אריה במהדורת האינטרנט שלו, המאגד מפעל מחקרי בן עשרות שנים, "קודיקולוגיה עברית", המשמש אבן דרך הכרחית לכל הניגש אל מחקר כתבי היד העבריים.¹⁵

ההתפתחות הגדולה בתחום ההיסטוריה של הספר ובתחום הפילולוגיה החדשה ראתה גם צאצאים משותפים, כמו ספרו החשוב של דייוויד מקיטריק "דפוס, כתב יד והחיפוש אחר סדר" מ-2003 העוסק בחלקם של כתבי היד בתוך העולם התרבותי של ראשית הדפוס, ספרו של אנתוני גרפטון "לסחור בקלסיקות" העוסק באופן הטיפול של ההומניסטים בספרי הקדמונים, וספרה של אן בלייר "יותר מדי מכדי לדעת" מ-2010, העוסק בטכניקות של ניהול ידע שעברו מכתבי היד אל הדפוס.¹⁶ מנקודת המבט של מדעי היהדות יש לציין גם את חיבורה פורץ הדרך של תמרה מרזל, הראשונה לקרוא דרך עיני המחקר החדש את מקורות ההלכה ולתאר את השינוי באופני ארגון הידע ההלכתי במעבר מתרבות כתבי היד לתרבות הדפוס.¹⁷

ההתפתחות המקבילה של מחקר כתבי היד ומחקר ראשית הדפוס והממשק המשותף ביניהם הוביל גם לפיתוח משמעותי בתחום הקרוב ביותר למחקר שלי, מחקר "עותק המדפיס". "עותק המדפיס" (printer's copy) הוא כתב יד שבו נעשה שימוש בבית הדפוס כמקור הטקסטואלי למהדורה הנדפסת. עותק זה הוגה, סומן וטויט על ידי המדפיסים והסימנים שעל גליונותיהם משמשים מקור היסטורי רב חשיבות למנהגי המדפיסים הראשונים.

¹⁴ ניקולס, הקדמה; ניקולס, קריאה דינמית ור' גם את המאמרים שבכרך של ג'ונסטון וון דוסן, כתב היד הימי בינימי.

¹⁵ בית-אריה, קודיקולוגיה עברית.

¹⁶ ר' מקיטריק, דפוס כתב יד; גרפטון, לסחור בקלסיקות; בלייר, יותר מדי, עמ' 62-116.

¹⁷ מרזל, ארגון הידע.

העובדה שכתבי יד ששימשו בבתי הדפוס כמקור ממנו הועתק הטקסט אל גליונות הדפוס, מכילים סימנים מזוהים ועקיבים מעשה ידיהם של מגייה הדפוס צויינה כבר במחצית השניה של המאה הי"ט, אך המחקר השיטתי של כתבי היד הללו עשה את צעדיו המשמעותיים הראשונים עם תחילת המאה העשרים, סוכם לראשונה בספרו של פרסי סימפסון מ-1935 "הגהה במאות השש עשרה, השבע עשרה והשמונה עשרה" והתפתח סביב מחקר הדפסתם של ספרים ומהדורות ספציפיים.¹⁸ בשנת 1997 ראה אור ספרו של מרטין זישרל, העוסק במהדורות היווניות מבית הדפוס הוונציאני של אלדוס מנוטיוס, ובו זיהה זישרל רבים מעותקי המדפיס ששימשו להדפסת מהדורות אלו ועקב אחר ההיסטוריה הטקסטואלית שלהם.¹⁹ חלק ניכר מן המחקרים שעסקו בכתבי היד הללו, כולל זה של זישרל, התמקד בעותקי הדפוס כשיקוף של גלגולי הטקסט מן העולם העתיק ועד ימינו ולא התמקדו דווקא בתהליכים המיוחדים לראשית העת החדשה.²⁰

בשנת 2014 ראה אור ספרה של לוטה הלינגה "טקסטים בתנועה". זהו ספר המאגד ומעדכן מפעל חיים מחקרי בן למעלה מארבעים שנה, בהן חקרה הלינגה עותקי-מדפיס רבים. בין היתר מכיל ספרה קטלוג של כל עותקי המדפיס הקיימים בידינו בלטינית, יוונית, איטלקית, צרפתית, הולנדית, אנגלית וגרמנית עד שנת 1500, 40 עותקים בסך הכל. ביניהם ישנן יצירות דתיות ושאינן דתיות, רובם כתבי יד ומיעוטם דפוסים מוקדמים לרבות שני תנ"כי גוטנברג ששימשו כעותקי דפוס עבור הדפסות חוזרות של הוולגטה.²¹

המבוא שכתבה הלינגה לעיסוק בעותקי דפוס הוא המחקר הראשון שבו נערכה סיסטמטיזציה ותיאורטיזציה של כתבי יד אלו.²² הלינגה ניתחה את סוג העקבות שהשאירו עובדי בית הדפוס על גליונות כתבי היד וחילקה אותם לפי שלבי העבודה השונים של המדפיסים, מתיקון הטקסט לקראת ההדפסה, האחדת הכתיב, שיפור הטקסט והתאמתו לציפיותיו הלשוניות, הספרותיות והלמדניות של הקורא המדומיין ועד לסימנים הקשורים לעימוד הטקסט העתידי בדפוס ולקשר שלו עם התפתחויות ספציפיות של טכנולוגיית ההדפסה. תפקידו ומעמדו של האחראי על ההדפסה תוארו ונותחו על ידי

¹⁸ סימפסון, הגהה; בראון, הדפוס הוונציאני, עמ' 45.

¹⁹ זישרל, מהדורותיו היווניות

²⁰ ר' הלינגה, טקסטים בתנועה, עמ' 48 הע' 30.

²¹ הלינגה, טקסטים בתנועה, עמ' 101-67. ר' גם בראון, הדפוס הוונציאני, עמ' 44-45, גרפטון, תרבות התיקון עמ' 46-47.

²² הלינגה, טקסטים בתנועה, עמ' 8-66. להטרמות חלקיות של מפעלה ר' עמ' 43 הע' 23.

אנתוני גרפטון בספרו "תרבות התיקון". גרפטון תיאר בהרחבה את תפקידם הטכני, האינטלקטואלי והחברתי של מגיחים אלו, ושיחזר את מעשיהם לפי ממצאים שונים ששרדו מבתי הדפוס האירופאיים.²³

מבנה העבודה

ההיסטוריה הענפה של מחקר תולדות הספר תשמש אותי לניתוח של המעבר של ספרות התלמוד מכתב היד אל הדפוס. אני מבקש לתאר בה את הנעשה בבית הדפוס של דניאל בומברג, המדפיס הוונציאני הנודע בעל הבית הדפוס הגדול ביותר בראשית העת החדשה להדפסת ספרים עבריים. תיאור זה יעשה באמצעות בחינה מדוקדקת של "עותק המדפיס" היחידי הידוע לעת עתה מבית הדפוס של בומברג, הוא כתב יד ליידין Or. 4720 של התלמוד הירושלמי. את פרקטיקת ההדפסה אבקש להניח בהקשרה הוונציאני ולתאר את הרקע התרבותי וההיסטורי שאיפשר את ההעברה של הטקסט התלמודי מעידן כתבי היד אל עידן הדפוס.

מבין עותקי הדפוס הידועים ממאה השנים הראשונות של הדפוס, אלה שתועדו על ידי הלינגה, זישרל וחוקרים אחרים, ישנם כתבי יד רבים שהוגהו באופן אינטנסיבי ביותר לקראת ההדפסה, אך רק במעטים מהם נמצאים בידינו גם המקורות על פיהם הוגהו. כתב יד ליידין הוא יוצא דופן מבין כתבי יד אלו בכך שלא רק הוא עומד לפנינו כיום אלא גם חלק ניכר ממקורותיו פרושים לפנינו. במובן זה מספק כתב יד ליידין חלון הצצה חשוב מאין כמותו לא רק לתולדות הדפוס העברי, אלא לתולדות הדפוס בכלל.

הפרק הראשון משמש מעין מבוא מורחב לעבודה. אתאר בו את בית הדפוס של אלדוס מנוטיוס ואבקש לבודד מספר מוטיבים באמצעותם חשבו המדפיסים אצל מנוטיוס על כתבי היד ועל מעשה הדפוס. תיאור זה יאפשר לי להניח את בית הדפוס של בומברג בהקשרו, תוך תיאור ההיסטוריה של נסיונות ההדפסה בעברית בוונציה והרגולציה שאיפשרה את הקמתו. הפרק השני יוקדש לזיהוי שני עובדי הדפוס העיקריים שעסקו במהדורת הירושלמי, לתיאור הביוגרפיות שלהם ולתיאור ספר נוסף שבהפקתו שיתפו פעולה, מהדורת "משנה תורה" וויניציאה רפ"ד 1524. כמו כן תואר מחלוקת עקרונית בין שני המגיחים לגבי האתיקה של ההגהה והרקע ההיסטורי הכפול שלה, הן במסורת המדיאוואלית היהודית והן בסביבה ההומניסטית הוונציאנית. הפרק השלישי יוקדש למהדורת התלמוד הירושלמי, לפרטיה הקודיקולוגיים והטכניים, לתכנון המהדורה ולגלגוליו ההיסטוריים של כתב יד ליידין אחרי ההדפסה.

²³ גרפטון, תרבות התיקון.

בפרק הרביעי אמיין ואתאר את אופני ההגהה השונים של נוסח התלמוד הירושלמי, כפי שסומנו בגליונות עותק המדפיס ואעסוק במקורותיהם הוודאיים והמשוערים, ואבקש להפריד את האספקטים המדיוואליים של עבודת המדפיס מאלו המודרניים. הפרק החמישי יעסוק במלאכתו של "מגיה הדפוס" שסידר בדפוס את הטקסט המוגה של התלמוד. אעקוב אחר תהליך ההכשרה שלו ואתאר את המקבילות הוונציאניות לסימונים שסימן על גבי כתב היד. מגיה זה הוסיף שורה של כיתובים אישיים על גליונות כתב היד, בהם הביע מצוקה אישית; אבקש לפרש ולאפיין כיתובים אלו ולהניחם בהקשרם. "מגיה הדפוס" אף הוסיף כיתובים שונים במהדורה הנדפסת, בהם אחתום את הפרק העוסק בו. לסיכום חלק זה אבקש לתאר את תהליך ההגהה וההדפסה בשלמותו.

חלקה האחרון של העבודה יוקדש לביקורת ולרפלקסיה על מלאכת הדפוס. הפרק השישי יוקדש לר' שלמה סיריליאנו, ראשון הקוראים במהדורה שתיעד את אופן קריאתו בה. מפעל ההדרה והפרשנות של סיריליאנו מסמן את ראשית ההתקבלות של המהדורה, אבקש לתאר את אופן קריאתו של סיריליאנו, מה ביקש למצוא במהדורה, מתוך איזה אופק תרבותי ואיזו תגובה ספרותית יצר בעקבותיה. פרק החתימה השביעי מסמן התרחקות ממקרי המבחן המתוארים ובו אני מבקש לשרטט קווים ראשונים כתשובה לשאלה היסטורית רחבה יותר – איזה שינוי יצר הדפוס במערכת היחסים שבין האדם והספר. לצורך כך אקח מקרי מבחן אחדים מתרבות כתבי היד הימי ביניימית בהם מדווח על חסרון ספרים או על אבדן ספרים ואנגיד אותם אל מקרי מבחן של מקרים דומים מראשית הדפוס. אתמקד בשתי שריפות התלמוד הגדולות ובתגובות אליהן – שריפת התלמוד בפריז במאה ה"ג, בה נשרפו כתבי יד, ושריפת התלמוד באיטליה במאה ה"ז בה נשרפו מהדורות דפוס. אבקש לטעון שהדפוס הוונציאני היה גורם רב משמעות שאחראי במידה רבה לשינוי עמוק ביחסו של האדם לספר.

גבולותיה ההיסטוריים של העבודה הם משנות העשרים ועד שנות החמישים של המאה ה"ז, עם גלישות אל דוגמאות מדיוואליות לפי הצורך.

טרמינולוגיה

בעבודה זו אני עושה שימוש בכמה טרמינים קבועים. הטרמין "כתב יד" בעבודה זו מציין ספר המועתק ביד (manuscript) בעוד הטרמין "כתיבת יד" מציין סגנון ציור האותיות המיוחד לכל כותב (handscript). הביטוי "אביו של כתב היד" ובהשאלה "האב" או "האבא" מתייחס לכתב היד ממנו

הועתק כתב היד הנידון. המונח "פרטקסט", השאול מן התיאורטיקן ז'ראר ז'נט, מתייחס אל כל חלקי הטקסט המופיעים בכתב יד או במהדורה שאינם חלק מגוף החיבור – שערים, הקדמות, תוכן עניינים, ספרור עמודים, קולופונים וכו'. "עותק המדפיס" הוא מונח של לוטה הלינגה המוקדש לכתב היד או הדפוס המוקדם שהיה בבית הדפוס ושימש את המדפיסים כטיוטה לקראת המהדורה החדשה. המונחים המקצועיים "מגיה העותק" ו"מגיה הדפוס" מציינים את האחראי על הגהת "עותק המדפיס" לקראת הדפסתו ואת האחראי על העברת הטקסט אל הדפוס, בהתאמה. במונחים אלו נעשה שימוש לראשונה בשער מהדורת "משנה תורה" וויניציאה רפ"ד.²⁴

ישנם הבדלים רבים בין אופני ההפניה לתלמוד הירושלמי בספרים ובכתבי עת אקדמיים שונים. בעבודה זו בחרתי באופן ההפניה הבא, שהתאים יותר מכל לצרכי: כל המובאות לירושלמי מסומנות באמצעות שם המסכת, פרק והלכה וכן לפי העימוד שבמהדורת האקדמיה ללשון עברית, משמאל ללוחסן מספר העמודה ומימין לה מספר השורה. לדוגמה: שקלים פ"ג ה"א 611/30. מספרי הדפים והעמודים במהדורת ונציה צוינו רק אם התייחסתי ספציפית למהדורה זו ומספרי הדפים בכתב יד ליידן צוינו רק אם התייחסתי לתופעה גרפית כלשהי בכתב היד שאיננה משתקפת במהדורת האקדמיה.

הפניות לתנ"ך ולספרות הרבנית, כולל הפניות לספרות השו"ת, הובאו בצורתן המקובלת. שם המהדיר או מקום ההדפסה הובאו רק אם יש לכך משמעות מבחינת ההפניה, במקרים אלו הוספתי תיאור ביבליוגרפי מלא ברשימת הקיצורים. לדוגמה: "שו"ת מהרשד"ם" ללא קיצור, אבל "תשובות מהר"ם, דפוס לבוב", עם תיאור מלא ברשימת הקיצורים. בסוגיות ממהדורת רש"ס הפניתי לפי הצורך גם למהדורת דינקלס, למרות שהציטוטים נעשו כולם לפי כתב יד הספריה הבריטית. בסוגיות מתלמוד עדויות של רש"ס הפניתי למהדורת דבליצקי. עבודה זו מוגשת בנקודת מעבר טכנולוגית בה משתנה אופן זמינותם של כתבי יד תוך זמן קצר, משום כך הפניתי לכתבי יד באמצעות סיגנטורה של ספריית המקור וסמכתי על הפניות למהדורות הסרוקות שבאתר הספריה הלאומית בירושלים. הזכרתי גם את מספר סרט המיקרופילם שבמכון לתצלומי כתבי יד רק במקרה שבו בזמן הגשת העבודה לא היתה סריקה זמינה ברשת. שאר החיבורים מוזכרים לפי הקיצור המובא ברשימת הקיצורים הביבליוגרפיים.

²⁴ ר' נספח ד'.

העתקות מכתב יד ליידן השתדלתי להביא לצד תצלומים מכתב היד. בכל סוגיה וסוגיה בה העתקתי מכתב יד ליידן השתמשתי בסימני העתקה על פי הנצרך באותו מקום. למשל, אם עיקר ענייני היה הגהות המגיה, לא סימנתי את תיקוניו של סופר כתב היד, אלא אם הם היו נחוצים לי לדיון. בדרך כלל סימנתי הוספות על כתב היד בסוגריים מרובעים [כאלו], ומחיקות בכתב היד בקו אופקי פגה. השתדלתי להימנע משימוש בטרמינולוגיה המקובלת מבית מדרשו של קרל לכמן שראה בכתבי היד השונים "עדי נוסח", ה"מעידים" על נוסחו המוקדם של התלמוד כפי שנמסר על ידם ונמסרים כביכול ב"בית הדין" של החוקר או המגיה. במאה הט"ז חשבו על כתבי היד באמצעות מושגים משפטיים פחות ופיזיים יותר, כמו "טפסים" "ספרים" או "עותקים". אני מודע לכך שהדבר יכול לגרום סירבול מסויים בתיאור העבודה הפילולוגית של מושאי מחקרי ואף על פי כן ההבחנה חשובה למטרת העניין.